

УДК 7-028.22:274:9290.Zalyvakha

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.32.20>

СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ХУДОЖНИКА Й ДИСИДЕНТА ОПАНАСА ЗАЛИВАХИ

Ципуга Андрій,*аспірант за спеціальністю 032 «Історія та археологія»**кафедри історії України і методики викладання історії**Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника**ORCID ID: 0000-0002-6738-012X*

Метою статті є всебічне дослідження особливостей формування світогляду і становлення особистості Опанаса Заливахи протягом перших сорока років його життя. Методологічною основою статті стали принципи об'єктивності, історизму, усебічності, наступності, а також комплекс загальнонаукових і спеціально-історичних методів. У роботі використано методи аналізу й синтезу, проблемно-хронологічний, ретроспективний, метод порівняння й зіставлення інформації з різних джерел. Основу джерельної бази становлять спогади самого О. Заливахи, його близьких і знайомих, праці інших дисидентів – В'ячеслава Чорновола й Богдана Гориня, а також матеріали Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ).

Простежено ключові віхи життєвого шляху О. Заливахи в дитячі, юнацькі й молоді роки, які мали значний вплив на формування його світогляду, становлення художника як особистості з яскраво вираженою українською національною свідомістю. Автор доходить висновку, що в період дитинства та юності О. Заливаха перебував під загрозою позбавлення своєї національної ідентичності. Сталінські репресії й Голодомор 1932–1933 рр., спрямовані на знищення свідомого українства, зумовили відсутність доступу дисидента до українських культурних надбань впродовж тривалого періоду. Тим не менше художник навіть в умовах переселення на Далекий Схід Російської Федерації зумів зберегти як родову пам'ять, так і національну свідомість.

У радянський період дисидент не мав повноцінної змоги розвиватися також і як митець. Тоталітарна система в СРСР перешикодила процесу здобування О. Заливахою якісної мистецької освіти, не лише ускладнивши його життєві обставини, а й нав'язуючи художникові власні обмежені уявлення щодо мистецтва. Значні переешкоди створювалися також і в період роботи митця за спеціальністю наприкінці 1950-х – у першій половині 1960-х рр., адже радянська влада через заборони виставок зумовлювала відсутність доступу мистецької спадщини художника для широкого загалу. Загалом О. Заливаха, незважаючи на творчість поза нав'язаними тоталітарним режимом в СРСР рамками, міг отримати визнання лише серед вузького кола осіб, які також мали неконформістські погляди.

Ключові слова: Опанас Заливаха, Харківщина, Голодомор 1932–1933 рр., Далекий Схід, образотворче мистецтво, неконформізм, авангардизм.

Tsupuha Andrii. The formation of the personality of the Ukrainian artist and dissident Opanas Zalyvakha

The purpose of the article is a comprehensive study of the features of the formation of the worldview and personality of Opanas Zalyvakha during the first forty years of his life. The methodological basis of the article was the principles of objectivity, historicism, comprehensiveness, continuity, as well as a complex of general scientific and special historical methods. The work used methods of analysis and synthesis, problem-chronological, retrospective, method of comparison of information from various sources. The basis of the source base is the memoirs of O. Zalyvakha himself, his relatives and acquaintances, the works of other dissidents – Vyacheslav Chornovil and Bohdan Horyn, as well as materials from the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine (SSA SSU).

The work traces the key milestones of O. Zalyvakha's life path during his childhood, adolescence, and young adulthood, which had a significant impact on the formation of his worldview and the emergence of the artist as a personality with a clearly expressed Ukrainian national consciousness. The author concludes that during his childhood and youth, O. Zalyvakha was under threat of being deprived of his national identity. Stalin's repressions and the Holodomor of 1932–1933, which were aimed at destroying conscious Ukrainianness, resulted in the lack of dissident's access to Ukrainian cultural heritage for a long period. Nevertheless, even in the conditions of resettlement to the Far East of the Russian Federation, the artist managed to preserve both his ancestral memory and national consciousness.

During the Soviet period, a dissident did not have the full opportunity to develop as an artist. The totalitarian system in the USSR hindered the process of O. Zalyvakha's obtaining a quality art education, not only complicating his life circumstances, but also imposing on the artist his own limited ideas about art. Significant obstacles were also created during the artist's professional career in the late 1950s and early 1960s, as the Soviet authorities, through bans on exhibitions, made the artist's artistic heritage inaccessible to the public. In general, O. Zalyvakha, despite his creativity outside the framework imposed by the totalitarian regime in the USSR, could only gain recognition among a narrow circle of people who also held nonconformist views.

Key words: Opanas Zalyvakha, Kharkiv region, Holodomor of 1932–1933, Far East, fine arts, nonconformism, avant-gard.

Постановка проблеми. Опанас Іванович Заливаха (1925–2007) у 1960-х – 1970-х рр. гучно заявив про себе як художник-авангардист, активний учасник шістдесятницького середовища, учасник правозахисного руху. Його дитинство і юність, як і практично все подальше життя до проголошення незалежності України, залежали від зовнішньої кон'юнктури в Радянському Союзі. Оскільки радянська влада не визнавала інших поглядів, окрім офіційної доктрини марксизму-ленінізму, дисидент і художник упродовж тривалого періоду не мав можливостей сповідувати українські національні культурні цінності. До усвідомленого українства митець прийшов уже в зрілому віці. Для істориків дуже важливо простежити загальні особливості формування світогляду О. Заливахи протягом його дитячих, юнацьких і молодих років, щоб зрозуміти його подальший вибір на користь української національної свідомості.

Історіографія та джерельна база дослідження. Формування світогляду й ранні роки життя українського художника й дисидента О. Заливахи належить до малодосліджених сторінок сучасної історіографії. Окремі віхи становлення особистості висвітлено в працях літературознавиці Л. Тарнашинської [12] і мистецтвознавиці О. Волинської [2]. Специфіку радянської епохи, у якій формувався майбутній учасник українського шістдесятництва, ретельно вивчено в дослідженнях В. Барана [1] та С. Кульчицького [8; 9; 10]. Основу джерельної бази статті становлять матеріали спогадів самого О. Заливахи [7], його близьких і знайомих [4; 5; 6]. У роботі використано документи кримінальної справи О. Заливахи 1965–1966 рр. із Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ) в Івано-Франківській області [3], а також самвидавну працю дисидента В'ячеслава Чорновола «Лихо з розуму (портери двадцяти «злочинців»)» (1967 р.) [13].

Мета статті – усебічне дослідження особливостей формування світогляду і становлення особистості Опанаса Заливахи протягом перших сорока років його життя.

Виклад основного матеріалу. Опанас Заливаха народився 26 листопада 1925 р. в селі Гусинка на Харківщині [12, с. 428]. Цю дату народження хлопчику записали трохи згодом, коли він переїхав на Далекий Схід [6, с. 74]. Члени його родини були млинарями і столярами, постійно переїжджали, у період Російської імперії вони не були селянами-кріпаками. Батько Іван Заливаха був сільським ковалем. Слідчий О. Заливахи, вишукуючи «політично компрометуючі» біографічні факти, виявив, імовірно, на основі свідчень односельчанина Максименка, що батько митця був старостою при уряді Центральної Ради. У 1929 або в 1930 р. Івана Заливаху несподівано заарештували й відвезли в районну в'язницю. Коли мати йшла туди на побачення, то взяла із собою Опанаса, і йому на все життя запам'яталася пострижена батькова голова й заросле обличчя. Через декілька місяців І. Заливаху випустили [5, с. 5]. Хлопчику запам'яталася, що тоді батько дав хлопцеві яйце, розмальоване олівцем. Пізніше, уже в зрілому віці, коли О. Заливаха перебував у Карпатах, він згадував про цей випадок, на основі спогадів із глини виліпив зображення батька [7, с. 1478]. Мамою майбутнього дисидента була Єфросинія Захарівна Заливаха (дівоче прізвище – Пашенко), вона померла на Далекому Сході в 1943 р., у віці 38 років [6, с. 76].

В О. Заливахи були два старші брати – Василь (1920 р. н.) і Микола (1923 р. н.), які залишилися проживати на Далекому Сході, і сестра Варвара (1930 р. н.), яка згодом жила в Москві. Після майбутнього переїзду О. Заливахи до Ленінграда він підтримував листування з рідними. Спочатку художник писав листи російською мовою, але відколи він добре вивчив українську мову, писав нею. Серед іншого О. Заливаха надсилав на Далекий Схід братові Миколі українські книжки, зокрема твори Василя Стефаника. Незважаючи на те що брати говорили російською мовою, вони, на думку О. Заливахи, зберегли пам'ять роду, особливо Василь. Під час поїздки в Харківську область художник зумів показати хату, де народився [6, с. 73]. Тим не менш брати, на відміну від О. Заливахи, усе-таки зуміли пристосуватися до радянського режиму. Василь проживав на станції Гальонки Приморського краю і працював механіком у бурякорадгоспі. Микола також жив у Приморському краї, працював директором вечірньої школи робітничої молоді. Обидва брати були членами комуністичної партії. Сестра Варвара (по чоловікові Хорошева) згодом проживала в Москві, а її чоловік Євген Хорошев навчався в одній із військових академій у столиці СРСР [3, арк. 163–164].

Народження й ранні роки О. Заливахи збіглися з періодом відходу радянської влади від комуністичних перетворень, яке дістало назву «нова економічна політика» (неп). У контексті вказаної теми достатньо проаналізувати особливості непу в сільській місцевості. Ця політика розпочалася заміною продрозкладки продподатком на Х з'їзді Російської комуністичної партії (більшовиків) (РКП(б)) 15 березня 1921 р. Розмір продподатку був зменшений порівняно з продрозкладкою, що давало селянам змогу використовувати залишки продукції для потреб господарств. Сутністю непу було встановлення ринкових відносин між державною промисловістю та приватновласницькими селянськими господарствами. Як бачимо, шляхом запровадження непу було усунуто загрозу прямого протистояння комуністичної влади із селянством, яке становило найбільшу частку населення в СРСР [8, с. 170–177].

Варто відзначити, що запровадження непу в Українській Соціалістичній Радянській Республіці (УСРР) розпочалося із запізненням (тільки в 1923 р.) і супроводжувалося ліквідацією наслідків масового голоду 1921–1923 рр. міжнародними організаціями, зокрема Американською асоціацією допомоги (АРА), а також продовженнями реквізицій продовольства. В умовах приватної торгівлі існували нелегальні заготівлі («мішечництво»), для запобігання якій радянська влада організовувала «загороджувальні загони». 24 травня 1921 р. було створено кооперативи, які отримували право обміну, закупівлі й продажу сільськогосподарських товарів. Постановою Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (ВУЦВК) 26 липня 1922 р. була дозволена підприємницька діяльність, завдяки чому створено клас неіманив. Особливістю непу в сільській місцевості був дозвіл торгівлі, для чого було організовано ярмарки й базари. 22 серпня 1922 р. видано Декрет Ради Народних Комісарів (РНК) УСРР «Про торгівлю», який регулював торгівельну діяльність шляхом надання торговцям патентів і реєстрації в районній міліції. Незважаючи на вищенаведені вимушені поступки більшовиків на користь капіталізму, радянська влада не ліквідувала комітети незаможних селян і продовжувала колективізацію, яка була добровільною і становила в 1928 р. 4% площі селянського землекористування. Завершення непу було закономірним, оскільки Ленін планував його здійснення максимум на 20 років. Воно стало можливим через т. зв. «ножиці цін», які характеризувалися підвищенням цін на промислові товари та зниженням вартості сільськогосподарських продуктів. Це спричинило хлібозаготівельну кризу, зумовлену відмовою селян продавати хліб через низькі ціни, що, у свою чергу, стало однією з причин Голодомору 1932–1933 рр. і вплинуло на подальшу долю О. Заливахи [8, с. 204–248].

Голодомор 1932–1933 рр. був наслідком сталінської політики примусової колективізації, яка була джерелом індустріалізації й передбачала перехід землі із приватної власності в державну. Вона розпочалася з поїздки Сталіна в січні 1928 р. в Сибір з метою вимоги від куркулів здати всі надлишки хліба за державними цінами, у разі відмови хліб конфісковувався; фактично була відновлена продрозкладка. Узимку 1928–1929 рр. відбулася хлібозаготівельна криза, в результаті якої радянська влада відмовилася від непу. Колективізація супроводжувалася знищенням куркульських господарств: 30 січня 1930 р. вийшла постанова Центрального комітету (ЦК) Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків) (ВКП(б)) «Про заходи з ліквідації куркульських господарств у районах суспільної колективізації», згідно з якою в УСРР планувалося репресувати 50 тис. осіб. Розкуркулення супроводжувалося депортаціями: до другої половини 1931 р. з республіки вивезено понад 63 тис. осіб, тоді ж завершилася «ліквідація куркульта як класу». Згідно з постановою ЦК ВКП(б) «Про темп колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву», передбачено завершення колективізації восени 1931 р. або весною 1932 р. Формою колективного господарства мала бути комуна. Оскільки існував масовий опір селянства насильницькій колективізації, 2 березня 1930 р. в газеті «Правда» вийшла стаття Сталіна «Запаморочення від успіхів», у якій передбачалася артіль як форма колективного господарства та відмова від силових методів колективізації. Тим не менше тактичні плани колективізації було провалено: на грудневому пленумі ЦК Комуністичної партії (більшовиків) України (КП(б)У) 1930 р. вказано, що колективізовано тільки 30–35% індивідуальних господарств. Було постановлено колективізувати Степ і 50% господарств лісостепової зони шляхом посилення оподаткування з індивідуальних господарств і створення інших несприятливих умов для них, а колгоспники звільнялися від податків [10, с. 106–149].

Другого серпня 1931 р. вийшла постанова ЦК ВКП(б) «Про темпи подальшої колективізації і завдання про зміцнення колгоспів», згідно з якою ухвалено вважати колективізованими Степ і Лівобережжя України. До кінця 1932 р. в УСРР були колективними 70% селянських господарств, які охоплювали 80% посівних площ. Лише в поліських і прикордонних районах частка одноосібних господарств залишалася значною навіть у перші роки другої п'ятирічки [10, с. 172].

Через хлібозаготівлі спостерігався дефіцит хліба в селі, вони продовжувалися в умовах голоду, що свідчить про геноцид українців шляхом цілеспрямованої політики радянської влади. Навесні 1931 р. Укрколгоспцентр оголосив кампанію із хлібозаготівлі 1931 р., план якої мав скласти 510 млн пудів хліба. 23 грудня 1931 р. Політбюро ЦК ВКП(б) в присутності Г. Петровського, В. Затонського й А. Мікояна розглянуло стан хлібозаготівель і визнало його незадовільним: на 1 грудня 1931 р. УСРР виконала тільки 74% запланованого збору хліба. План хлібозаготівлі в 1932 р. становив 356 млн пудів хліба й був виконаний лише на 39% [10, с. 183–243]. З метою виконання плану й запобігання крадіжкам хліба, 7 серпня 1932 р. Центральний виконавчий комітет (ЦВК) і РНК СРСР прийняли постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності». За розкрадання колгоспного й кооперативного майна покаранням був розстріл із конфіскацією майна, за «пом'якшувальних обставин» він замінювався позбавленням волі терміном від 10 років [10, с. 250]. 20 листопада 1932 р. видана постанова РНК УСРР «Про заходи до посилення хлібозаготівель», згідно

з якою села, які саботували хлібозаготівлю, заносилися в «чорну дошку». У цьому ж році запроваджена паспортна система, яка не давала можливості майже всім селянам виїхати за межі регіонів, де був поширений голод [9, с. 299].

Опанас Заливаха був носієм спогадів про Голодомор 1932–1933 рр. У пізніших інтерв'ю він неодноразово згадував про хлібозаготівлі. Одного разу привезли мертвого сусіда Ковальчука, який не вступав до колгоспу й, імовірно, возив людей на коні з возом. У Заливах тоді забрали корів і курей. Батько брав Опанаса на роботу молотити вдень і вночі, а потім везти хліб у ящиках до станції. О. Заливаха згадував Святвечір, коли сім'я варила кутю без меду. Щоб дістати хліб і прогодувати сім'ю, батько міняв речі, вишиті на швейній машинці, на сухарі, а також викопував буряки з-під снігу для сім'ї [7, с. 1478]. Художник в інтерв'ю також згадував безпосередньо події Голодомору 1932–1933 рр. О. Заливаха пам'ятав, що під час походів до ясел бачив під тинами живих і мертвих людей, а згодом побачив яму, у яку скидали трупів. Ще одним спогадом було те, що до хати Заливах прийшли старець-лірник і хлопчик-поводир. Саме тоді вперше О. Заливаха почув українську музику [6, с. 74]. Також він констатував факт про неможливість виїзду із села без спеціального посвідчення, оскільки на станції був блокпост [6, с. 147].

Наслідки Голодомору 1932–1933 рр. не обмежувалися демографічними втратами, які налічували, за різними оцінками, 4–7 млн осіб. Він спричинив не лише зниження кількості сільського населення в УСРР, остаточну ліквідацію куркульства як класу й завершення колективізації, а й зменшення рівня опозиції сталінському тоталітарному режиму та знищення генофонду української нації, а також приховування злочину від міжнародної громадськості [10, с. 252].

Для уникнення нових репресій і порятунку від голоду в 1933 р. родина Заливах утекла на Далекий Схід, де з періоду сталинської реакції жили родичі. Із села нікого не випускали, тому Іван Заливаха виготовив два вулики начальству села, і сім'я виїхала. Під час зборів у дорогу дорослі чаркувалися і співали пісень. Станція була за 4 км від села, сім'я туди добиралася на підводі. Заливахи їхали на Далекий Схід 31 день потягом «Максим Горький». В Іркутську була тривала (приблизно добу) зупинка, де О. Заливаха з матір'ю вийшли з метою оглянути міста й дістати їжі [6, с. 75].

Після прибуття на Далекий Схід Заливахи вийшли з вагона, батько попросив у людей дощок, із яких зробив сани (оскільки була зима), на яких перевозили торбу. Згодом вони дісталися села, де переночували, й один китаєць урятував життя О. Заливасі, який був хворий на запалення легень. Пізніше, коли шістдесятник перебував у концтаборі в Мордовії, під час перепису населення він попросив дозволу, щоб його записали китаєм, з огляду на випадок із дитинства. Однак йому заборонили присвоєння цієї національності, тому О. Заливаха був записаний українцем [11, с. 51]. Художник згадував, що в селі була можливість поїсти картоплі та хліба. Після вечері батько читав «Кобзар» Т. Шевченка. На другий день він отримав замовлення з ремонту посуду й інших побутових речей, що, зрештою, покращило становище сім'ї на новому місці [7, с. 1479].

До родичів, які проживали в населеному пункті Шетуха (нині с. Хвищанка Приморського краю Російської Федерації), сім'я не добралася, тому вона вибрала для життя с. Павло-Фьодоровка в Уссурійському краї, неподалік від залізниці [6, с. 75–76]. Там батько працював на лісопильні, а О. Заливаха пішов у другий клас школи. Художник згадував, що його вчителькою була українка, а в диктанті він робив багато помилок; сусідами Заливах були корейці. У цьому селі сім'я проживала до 1938 р. [7, с. 1479].

Пізніше родина Заливах переселилася в місто Лісозаводськ на річці Уссурі [6, с. 75–76]. Сім'я спочатку жила в бараках, а потім побудувала дерев'яну хату, обмазану глиною. Дістати хліб (2 кг на людину) можна було на другий день після займання черги й відмічання. Сім'я мала корову, батько працював на залізниці [7, с. 1479]. Коли О. Заливаха навчався у восьмому класі восьмикласної школи, батьку до рук потрапили правила прийому в художнє училище. Саме тому майбутній дисидент вступив у 1941 р. у Благовіщенське художнє училище [6, с. 75–76]. Опанас Заливаха був непридатний для військової служби за станом здоров'я, тому не воював у Другій світовій війні [6, с. 148].

Варто відзначити, що майбутній художник не був ні піонером, ні комсомольцем. В Іркутську О. Заливаха закінчив художнє училище (1944–1946 рр.), далі вступив до Ленінградської академії мистецтв, евакуйованої до Самарканда (1946 р.) [5, с. 6]. Наприкінці Другої світової війни, у 1945 р., академію разом зі студентами перевезли в Загорськ під Москвою, де був центр Російської Православної Церкви. Навчання відбувалося в монастирських приміщеннях. Уже тоді О. Заливаха мав можливість перебувати в Третяковській галереї [6, с. 77]. Згодом академію перевезли в Ленінград, де він проживав в інтернаті. Цікаво, що в цей період у стіні будівлі, де колись працював Тарас Шевченко, О. Заливаха побачив пробоїну від снаряда часів Другої світової війни [6, с. 77].

Уже в 1948 р. його відрахували з другого курсу академії через поведінку, «недостойну радянського студента». Причина була така: кілька студентів, які мешкали в одній кімнаті гуртожитку, відмовилися прийти на зустріч із кандидатом у депутати до Верховної Ради. Опанаса Заливаха звинуватили в тому, що він організував таку акцію. При виключенні йому заявили, що мусить попрацювати рік на виробництві й принести позитивну характеристику, інакше не поновлять в академії. Через рік О. Заливаха таку характеристику отримав, але в навчанні йому все одно відмовили. Він працював вантажником на різних роботах, закінчив художньо-педагогічне училище, щоб мати змогу працювати вчителем малювання в середній школі. Згодом молодий чоловік працював у Художньому фонді в Калінінграді [5, с. 6].

5 березня 1953 р. помер диктатор Йосиф Сталін. Знаковим у ліквідації «культу особи» керівника Радянського Союзу став XX з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу (КПРС) 1956 р., на якому Перший секретар ЦК партії Микита Хрущов розглянув питання здійснення реабілітації громадян СРСР, засуджених у період сталінських репресій. Була низка зауважень із приводу праці Сталіна «Економічні проблеми соціалізму в СРСР», які мали на меті всебічно відображати життя населення країни й діяльність членів комуністичної партії в наукових дослідженнях. Також критикувалися особливості керівництва Й. Сталіним країною, оскільки, на думку представників нової влади, не було необхідності репресій проти ідеологічних противників у 1930-ті рр. Викрито насильницьку депортацію народів і намір сталінського керівництва виселити українців до Сибіру. Однак критика «культу особи» не виходила за певні межі, що пояснювалося значними заслугами Й. Сталіна перед СРСР. Критика репресій обмежувалася подіями після 1934 р., стосувалася передусім «великих чисток» 1937–1938 рр. М. Хрущов нічого не сказав про репресії в Українській Радянській Соціалістичній Республіці (УРСР), очевидно, відчуваючи причетність до них. До XX з'їзду звернулися із заявами колишні комуністичні діячі, репресовані сталінським керівництвом, із проханнями про реабілітацію [1, с. 101–103].

За таких обставин на хвилі часткової лібералізації режиму в 1955 р. О. Заливасі вдалося поновити навчання в Інституті живопису, скульптури та архітектури ім. Рєпіна, і в 1960 р. він нарешті отримав довгоочікуваний диплом [12, с. 428]. Навчальний заклад конкурував за першість в СРСР із Московською школою Сурікова. Згадуючи атмосферу в Інституті, О. Заливаха навів декілька випадків здійснення політичних репресій серед студентів. Один студент, на вісім років старший за художника, відсидів 10 років за анекдот про Сталіна, інший – шість років за те, що сказав, що «студебекер» є гарною машиною. З інститутських товаришів О. Заливаха згадував такого собі Глазунова, який багато працював і спав у майстерні, міг рекламувати свої твори. Також із художником навчався студент Целков, якого відраховували з інституту «за формалізм», однак згодом він став успішним на Заході [7, с. 1481].

Повернення О. Заливахи в 1955 р. до інституту збіглося з початком нових культурних тенденцій, які з'явилися після смерті Й. Сталіна. Новий напрям думання задав невдовзі після цієї події В. Померанцев у статті «Об искренности в литературе», надрукованій у № 12 журналу «Новый мир» за 1953 р. Уперше згадано про те, що письменники й митці повинні бути вільнодумцями. Центральний орган преси КПРС – газета «Правда» – виступила з різким осудом статті В. Померанцева, однак література й мистецтво продовжували виходити за рамки, диктовані радянською владою. Це дало О. Заливасі змогу розпочати незалежні від радянського соцреалізму творчі пошуки в мистецтві [4, с. 149–150].

Варто відзначити, що О. Заливаха майже ніколи не згадував своїх наставників з Академії мистецтв. Практично не збереглися його роботи періоду студентських років. За межею уваги О. Заливахи залишилися й рисункові академічні роботи. Це було не неповагою до навчального закладу чи байдужістю до всього того, що було пов'язане з академією, а просто своєрідним внутрішнім протестом проти системи радянського навчання [6, с. 41]. У цьому контексті О. Заливаха згадував методи навчання в Інституті ім. Рєпіна, згідно з якими існувала чіткість відображення на картинах переднього й заднього планів, позитивних і негативних персонажів, яскравість сюжетів, природність контурів. Вимогливість відповідно до таких прийомів іноді негативно психологічно впливала на студентів [6, с. 70–71].

У 1957 р. О. Заливаха перебував на практиці з групою графіків у Львові а згодом у Косові. Він жив у гуртожитку Косівського художнього училища. Там перебували також студенти Львівського художнього чи поліграфічного інституту. Опанас Заливаха вперше побачив гуцульське українське життя, часто відвідував ринок, який нагадував йому Сорочинський ярмарок. Він згадував, що деякі люди носили постолі, окремі жінок курили люльки. У Косові О. Заливаха познайомився з Оленою Антонів – майбутньою дружиною В'ячеслава Чорновола. Відтоді вони почали листування [6, с. 72–73]. Удруге О. Заливаха приїхав до України влітку 1959 р. Він побував на узбережжі Азовського моря, потім майже місяць перебував у селі Буримка на Чернігівщині. Там зацікавився етнографією й записував пісні [13, с. 406].

Після закінчення Ленінградської академії мистецтв О. Заливаха працював (за державним направленням) у Тюменському художньому фонді (1960–1962 рр.) [12, с. 428]. Він був головою художньої ради

в Тюмені. Їздив на Крайню Північ (Ханти-Мансійський національний округ), у Тобольськ на могилу поета Павла Грабовського. Роботи митця закупила Тюменська картинна галерея й Тюменський музей [13, с. 406–407].

У Тюмені художникові було обіцяно заробіток, помешкання й майстерню. Опанас Заливаха вже тоді планував переїхати до України після отримання певних зароблених коштів [5, с. 6]. Перша персональна виставка відбулася саме там, у Західному Сибіру, восени 1961 р. [12, с. 428]. Вона викликала невдоволення начальства, тому О. Заливаха тоді не вступив до Спілки художників України [5, с. 6]. За незвичний, «неприйнятний стиль» виконання робіт митця звинуватили «у перекручуванні радянської дійсності» [2, с. 114].

Особисте життя О. Заливахи в період юності склалося невдало. Першою його дружиною була Горб Тетяна Володимирівна, яка народилася в 1935 р. Вони одружилися в 1960 р. та розлучилися на початку 1964 р., спільних дітей не мали [3, арк. 164].

У період перебування в Тюмені О. Заливаха познайомився з поетом Іваном Вирганом. Його донька Наталія вчилася з художником в Інституті ім. Рєпіна. В одному з листів до І. Виргана О. Заливаха наводив інформацію про свій візит на цвинтар у Тобольську до могили П. Грабовського, яка була в недоглянутому вигляді й заросла кропивою. Згодом О. Заливаха прийшов до краєзнавчого музею Тобольська, де поскаржився про незадовільний стан могили українського поета, однак ні там, ні в Спілці письменників не відповіли належним чином [6, с. 72].

У 1961 р. О. Заливаха приїхав до Станіслава (нині Івано-Франківськ) для постійного проживання на пропозицію художників М. Фіголя та П. Сопільника. Він влаштувався на роботу в Художньому фонді [5, с. 6]. У квітні 1962 р. О. Заливаха в Івано-Франківську організував персональну виставку, яку за тиждень за вказівкою Комітету державної безпеки (КДБ) було демонтовано [12, с. 428]. Її закрили партійні органи за те, що «в представлених роботах немає світлих оптимістичних героїв будівництва світлого майбутнього» [6, с. 15]. Художник не мав постійного місця проживання, а винаймав горище, звідки його через певний час випроводили. Навесні 1965 р. О. Заливаха знайшов притулок у старому, пристосованому під склад вірменському костелі, де жив, працював, показував знайомим і друзям свій творчий доробок. Згодом, улітку 1965 р., шістдесятникові дали кімнату в новому будинку, де він і був заарештований 28 серпня цього ж року [5, с. 6].

Дуже часто О. Заливаху відвідували цікаві творчі особистості, які їхали до Косова чи Львова, бажали зустрітися й поговорити з івано-франківським художником, котрий навчався в Ленінградській академії мистецтв. Окрім цього факту, їх цікавило те, що художник був прихильником зародження нового нонконформістського українського мистецтва, яке було далеким від соцреалізму [6, с. 38].

У центральному нефі церкви, на другому поверсі якої проживав О. Заливаха, радянська влада розмістила експозицію музею атеїзму. Тут проводилася антирелігійна пропаганда, засуджувалися традиції християнської Русі, що не подобалося художникові. Працюючи в невеликому колективі обласного осередку Художнього фонду, він бачив посередність творчості своїх колег, їхню незацікавленість щодо пошуку нових тем, кольорових і композиційних рішень. Таке середовище фонду викликало в О. Заливахи розчарування, спонукало його знайомитися з людьми, які творчо мислили і працювали над українською тематикою, серед яких були художники Д. Іванцев, М. Зорій, Я. Лукавецький. Нові знайомі художника були випускниками Краківської академії мистецтв, не мали права працювати в Художньому фонді через своє концтабірне минуле, творили у сфері постімпресіонізму. Ці знайомства зміцнили переконання О. Заливахи в тому, що розвиток українського мистецтва мають визначати нові світоглядні засади [6, с. 39].

Висновки. Отже, у період дитинства та юності О. Заливаха перебував під загрозою позбавлення своєї української національної ідентичності. Сталінські репресії та Голодомор 1932–1933 рр., спрямовані на знищення свідомого українства, зумовили відсутність доступу дисидента до українських культурних надбань упродовж тривалого періоду. Тим не менше художник навіть в умовах переселення на Далекий Схід Російської Федерації зумів зберегти як родову пам'ять, так і національну свідомість. У радянський період дисидент не мав повноцінної змоги розвиватися також і як митець. Тоталітарна система в СРСР перешкодила процесу здобування О. Заливахою якісної мистецької освіти, не лише ускладнивши його життєві обставини, а й нав'язуючи художникові власні обмежені уявлення щодо мистецтва. Значні перешкоди створювалися також і в період роботи митця за спеціальністю наприкінці 19500х – у першій половині 19600х рр., адже радянська влада через заборони виставок зумовлювала відсутність доступу мистецької спадщини художника для широкого загалу. Загалом О. Заливаха, незважаючи на творчість поза нав'язаними тоталітарним режимом в СРСР рамками, міг отримати визнання лише серед вузького кола осіб, які також мали нонконформістські погляди.

Література:

1. Баран В. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. 670 с.
2. Волинська О. Громадська та художньо-просвітницька діяльність Опанаса Заливахи. *Вісник Прикарпатського університету. Мистецтвознавство*. 2001. Вип. III. С. 111–122.
3. Галузевий державний архів Служби безпеки України в Івано-Франківській області. Спр. 8311. Т. 1. Арк. 163–164. URL: <http://avt.org.ua/viewDoc/29550> (дата звернення: 05.12.2024).
4. Горинь Б. Вибір шляху. *Дзвін* : щомісячний літературно-мистецький та громадсько-політичний часопис Спілки письменників України. 1996. № 8 (622). С. 147–151.
5. Горинь Б. Опанас Заливаха. Вибір шляху. Київ, 1995. 23 с.
6. Дзвонар. Збірка статей і спогадів про Опанаса Заливаху / упоряд. В. Овсієнко ; передм. М. Горбаль. Харків : ТОВ «Видавництво «Права людини»», 2017. 240 с.
7. Інтерв'ю з художником Опанасом Заливахою. *Визвольний шлях*. Лондон : Українська видавнича спілка, 1990. Кн. 12 (513). Річник XLIII. С. 1478–1483.
8. Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2005. Вип. 14. С. 225–300.
9. Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. Київ : Наш час, 2008. 424 с.
10. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). Київ : Основи, 1996. 396 с.
11. Романів О. Опанас Заливаха. Художник, який жив у зоні під назвою СРСР. Зухвалий постімпресіоніст проти соціалістичного реалізму. *Краєзнавець Прикарпаття*. 2021. № 37. С. 51–53.
12. Тарнашинська Л. Українське шістдесятництво: профілі на тлі покоління (історико-літературний та поетикальний аспекти). Київ : Смолоскип, 2019. 592 с.
13. Чорновіл В. Твори : у 10 т. Київ : Смолоскип, 2003. Т. 2 : Правосуддя чи рецидиви терору? Лихо з розуму. Матеріали та документи 1966–1969 рр. С. 363–674.